

УДК 159.96

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2023-1-5>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ДІТЕЙ ІЗ СІМЕЙ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Мамчур Ірина Вікторівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
старший викладач кафедри психології та соціальної роботи
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
ORCID ID: 0000-0001-6460-248X

У статті здійснено соціально-психологічний аналіз сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, уточнено категоріальний апарат згідно з чинним законодавством України. Визначено основні чинники та причини, що впливають на зазначений статус сімей. Узагальнено основні типології сімей, які потенційно сприяють вихованню дітей у сім'ях, які класифікуються як складні життєві обставини. Посилену увагу приділено особливостям функціонування конфліктних, кризових, проблемних, неблагополучних, авторитарних сімей, які мають несприятливий психологічний клімат. Розкрито соціально-психологічні особливості вимушено переміщених сімей, які значною мірою поповнили категорію сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Особливої психологічної уваги заслуговують діти внутрішньо переміщених сімей, оскільки пережитий травматичний досвід має здатність впливати на емоційні, когнітивні, поведінкові процеси, коли формується особистість. Представлено і проаналізовано результати емпіричного дослідження дітей, що виховуються у сім'ях, які опинилися у складних життєвих обставинах. Представлено основні блоки психологічної допомоги дітям, які опинилися у складних життєвих обставинах: безпосередня допомога у налагодженні безконфліктного спілкування між дітьми і батьками, створення сприятливих умов для розвитку стресостійкості; психокорекційна та розвивальна робота з дітьми, які мають високий рівень стресу; спеціалізована допомога психотерапевтів та інших спеціалістів, які працюють за межами закладу освіти. Окреслено особливості соціально-психологічного супроводу дітей з означеної категорії сімей. Зроблено висновок, що нинішні реалії життя потребують посиленої уваги до сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, та розроблення й упровадження ефективних соціально-психологічних технік супроводу дітей означеної категорії населення.

Ключові слова: соціально-психологічний супровід, складні життєві обставини, несприятливий психологічний клімат, сім'я, внутрішньо переміщені діти.

Mamchur Iryna. Social and psychological support of children from families in difficult life circumstances

The article carries out a socio-psychological analysis of families that find themselves in difficult life circumstances, specifies the categorical apparatus according to the current legislation of Ukraine. The main factors and reasons influencing the specified status of families are determined. The main typologies of families, which potentially contribute to the upbringing of children in families classified as difficult life circumstances, are summarized. Increased attention is paid to the peculiarities of the functioning of conflict, crisis, problematic, dysfunctional, authoritarian families that have an unfavorable psychological climate. The socio-psychological features of the forcibly displaced families, which significantly replenished the category of families who found themselves in difficult life circumstances, were revealed. Children of internally displaced families deserve special psychological attention, since the traumatic experience has the ability to influence emotional, cognitive, and behavioral processes at the time when the personality is being formed. The results of an empirical study of children brought up in families that find themselves in difficult life circumstances are presented and analyzed. The results of an empirical study of children brought up in families that find themselves in difficult life circumstances are presented and analyzed. The main blocks of psychological assistance to children who find themselves in difficult life circumstances are presented: direct assistance in establishing conflict-free communication between children and parents, creating favorable conditions for the development of stress resistance; psychocorrective and developmental work with children who have a high level of stress; specialized help of psychotherapists and other specialists who work outside the educational institution. Features of socio-psychological support of children from the specified category of families are outlined. The authors came to the conclusion that today's realities of life require increased attention to families who find themselves in difficult life circumstances and the development and implementation of effective social and psychological techniques for accompanying children of a certain category of the population.

Key words: socio-psychological support, difficult life circumstances, adverse psychological climate, family, internally displaced children.

Вступ

Протягом останніх років в Україні помітно збільшується кількість сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Даний факт зумовлений пандемією, відкритим збройним конфліктом та кризовими явищами функціонування інституту сім'ї.

Тривожним сигналом для українського суспільства є те, що значна частина сімей потребує соціально-психологічної допомоги через проблеми, які виникають у дитячо-батьківських стосунках, між дорослими членами родини, між родиною та її зовнішнім оточенням. Сучасний стан середньостатистичної родини в Україні можна охарактеризувати як кризовий. Зростання кількості родин у складних життєвих обставинах зумовлено війною, збільшенням кількості малозабезпечених родин, погіршенням стану здоров'я населення, зміною традиційних ролей у родині, особливо жінок, зростанням кількості розлучень, неповних родин, домашнім насильством, збільшенням кількості вимушено переміщених осіб тощо [3–5; 7].

Особливо стресовою і травматичною ситуацією ці події стали для дітей, які змушені були змінити місце проживання й отримали статус внутрішньо переміщеної особи. Діти взагалі є більш уразливими та чутливими до впливу несприятливих чинників оточуючого середовища, ніж дорослі, а діти із внутрішньо переміщених сімей змушені зустрічатися з травматичними і стресовими чинниками значно частіше. Ці чинники впливають на дитину в період її розвитку, тим самим порушуючи нормальні процеси формування і становлення особистості. Пережитий травматичний досвід впливає на когнітивні процеси, особливості поведінки, міжособистісні відносини, самооцінку й у цілому на світогляд [8].

Соціально-психологічними проблемами дітей із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, займалися вітчизняні дослідники: Л. Рень, Г. Герило, Т. Гніда, І. Корнієнко, Ю. Луценко, Е. Моцовкіна, М. Кушнерчук, Л. Помиткіна, О. Волошок, Н. Боровко та ін. [1–7].

Матеріали та методи

Дослідженням сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, займається значна кількість дослідників різних галузей знань: юристи, педагоги, соціальні педагоги, соціологи, психологи. Тому важливо серед дефініцій даної соціальної категорії населення взяти в роботу ту, яка повною мірою буде відображати психологічну сутність досліджуваних сімей. Постановою Кабінету Міністрів України № 896 від 21 листопада 2013 р. внесено зміни у термінологію, що визначає сім'ї, які потребують соціально-психологічної підтримки, а саме: «Сім'я, яка перебуває у складних життєвих обставинах».

Визначено, що до сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, належать сім'ї, які не можуть самостійно подолати або мінімізувати негативний вплив певних життєвих обставин, зокрема:

- 1) жорстоке поводження з дитиною у сім'ї;
- 2) відсутність постійного місця роботи у працездатних членів сім'ї;
- 3) відсутність житла, призначеного та придатного для проживання;
- 4) відбування покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, узяття під варту одного з членів сім'ї, насильство в сім'ї;
- 5) тривала хвороба, встановлена інвалідність;
- 6) спосіб життя, унаслідок якого один із членів сім'ї частково або повністю не має здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте життя та брати участь у суспільному житті;
- 7) ухиляння батьків від виконання обов'язків із виховання дитини;
- 8) відібрання у батьків дитини без позбавлення батьківських прав;
- 9) стихійне лихо;
- 10) дискримінація осіб та/або груп осіб.

На законодавчому рівні чітко визначене поняття «складні життєві обставини» (СЖО): «... це умови, що негативно впливають на життя дитини, стан її здоров'я та розвиток (інвалідність, тяжка хвороба, безпритульність, перебування у конфлікті із законом, залучення до найгірших

форм дитячої праці, залежність від психотропних речовин, інші види залежності, жорстоке поводження, зокрема домашнє насильство, у тому числі у разі, коли кривдником є дитина, ухиляння батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків, обставини стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів тощо), установлені за результатами оцінювання потреб дитини та її сім'ї у соціальних послугах» [5].

Для розкриття важливих аспектів нашого дослідження найбільш прийнятним є визначення Л. Реня: «Сім'я у складних життєвих обставинах – це сім'я, яка в силу об'єктивних чи суб'єктивних причин утратила свої виховні можливості, у результаті чого в ній складаються негативні умови для виховання дитини» [3]. Зазначений дослідник у своїх працях обґрунтував ідею про те, що в умовах деформації інституту сім'ї, коли зростає агресивність, порушуються стосунки батьків і дітей, батьки жорстоко поводяться з дітьми, де прослідковуються факти відмежування дитини від сім'ї, підрастаюче покоління стає навдивовижу незахищеним й уразливим.

Для всебічного розуміння соціально-психологічних особливостей дітей, які виховуються у сім'ях, що опинилися у складних життєвих обставинах, необхідно зупинитися на вітчизняних класифікаціях і типологіях сімей.

Так, український дослідник О. Бондарчук виділяє особливості ролевих і міжособистісних стосунків членів сім'ї, їх взаємодію, що відбивається на емоційному рівні та стійкому психологічному стані сім'ї, тобто на її психологічному кліматі. Психологічний клімат сім'ї, своєю чергою, впливає на міжособистісні стосунки її членів, на їхні світовідчуття, самооцінку, життєдіяльність і життєздатність сімейної системи. Відповідно, дослідник пропонує розрізняти сім'ї зі сприятливим і несприятливим психологічним кліматом [4; 9].

Сім'ї з несприятливим психологічним кліматом – це сім'ї, яким притаманна напруженість або навіть конфліктність міжособистісних стосунків, коли члени сім'ї негативно ставляться один до одного, їм властиві почуття незахищеності, емоційний дискомфорт від перебування у сім'ї.

Окрім того, важливим критерієм у розумінні досліджуваних сімей є міри її порушень:

- конфліктні (виникають розбіжності між бажаннями членів сім'ї);
- кризові (потреби та інтереси перетинаються особливо різко, оскільки торкаються найважливіших сфер життєдіяльності сім'ї);
- проблемні (потребують допомоги в конструктивному рішенні конфліктів);
- функціонально неспроможна сім'я (у силу об'єктивних та суб'єктивних причин не може повноцінно виконувати свої функції. До функціонально неспроможних сімей належать сім'ї, які не мають можливості забезпечити дитині, що в них виховується, необхідний економічний, психологічний, соціальний рівень задоволення її життєвих потреб).

До поширених проблем сучасних українських сімей можна віднести:

- порушення механізму адаптації сім'ї;
- послаблення її захисної функції;
- структурно-функціональну трансформацію сім'ї за невизначеності;
- зниження значення сім'ї у системі життєвих цінностей особистості;
- погіршення дитячо-батьківських взаємин;
- орієнтацію подружжя на малодітну сім'ю;
- загострення суперечностей між партнерами в орієнтації сім'ї на егалітарний або патріархальний розвиток;
- дисфункціональний розвиток сім'ї;
- ускладнення сімейної адаптації молодого подружжя внаслідок неадекватних дошлюбних очікувань, завищених вимог до партнера;
- нестабільність життєвих планів в умовах соціально-економічної і політичної нестабільності [4; 9].

Кожна сім'я, яка опинилася у складних життєвих обставинах, має причину або комплекс причин, які провокують проблеми сімейного життя і з якими члени родини не можуть

упоратися самостійно. Як правило, попередня інформація про сім'ї, які потребують підтримки, формується не на підставі вивчення життєвих обставин родини, а за зовнішніми проявами неблагополуччя, саме зовнішні прояви як наслідки сімейного неблагополуччя стають причинами звернень членів сім'ї до спеціалізованих служб.

Якими б не були зовнішні ознаки сімейного неблагополуччя, вони провокуються внутрішньосімейними та зовнішніми проблемами, на подолання яких і має бути орієнтований психологічний супровід дітей.

Особливий інтерес становить сім'я, яка класифікується як «неблагополучна». Під неблагополучною сім'єю у наукових працях використовується визначення: «Це сім'я, у якій порушена структура, розмиті внутрішні межі, знецінюються або ігноруються основні сімейні функції, є явні або приховані дефекти виховання, унаслідок чого порушується психологічний клімат у ній, і з'являються «важкі діти» [2, с. 47–49].

Соціально-психологічний аналіз особливостей дитячо-батьківських стосунків у сім'ях, які опинилися у складних життєвих обставинах, буде неповним без розуміння авторитарного стилю виховання підростаючого покоління. Зазначений стиль характеризується домінуванням зовнішнього впливу на дитину, суворим контролем її поведінки, «емоційною дистанцією», ієрархічністю взаємин. При цьому переважають методи соціального научіння, заснованого на біхевіористичній основі формування очікуваної поведінки дитини («стимул – реакція – підкріплення»). Дитина у таких взаєминах виступає об'єктом (лише підпорядкується батьківським вимогам), а батьки – суб'єктами (визначають умови і вимоги стосовно життєдіяльності своєї дитини, поза їхнього узгодження з очікуваннями дитини, її бажання і особистими потребами) [6, с. 40–44].

Розподіл проблем відповідно до рівнів функціонування сім'ї дає змогу розробляти відповідний соціально-психологічний супровід дітей.

Незалежно від різноманітності підходів у класифікації проблем, що провокують неблагополуччя сімей, існує необхідність формування цілісної системи заходів державної сімейної політики, вироблення відповідних механізмів, які протидіяли б комплексу взаємопов'язаних та взаємозумовлених причин, що детермінують проблеми розвитку і функціонування сім'ї.

Результати

Експериментальною базою дослідження став комунальний заклад «Ліцей «Центральний» Кропивницької міської ради Кіровоградської області. У дослідженні взяли участь 10 сімей, які мають статус таких, які опинилися у складних життєвих обставинах (15 дітей і 24 батьки). За допомогою психодіагностичного тесту-опитувальника В. Століна було визначено ставлення батьків до дітей, що виховуються у сім'ях, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Яскраво представлена шкала «Прийняття – неприйняття», яка демонструє інтегральне емоційне ставлення до дитини. За шкалою «прийняття» батькам подобається дитина такою, яка вона є. Батьки поважають індивідуальність дитини, симпатизують їй, багато часу проводять із дитиною, ураховують її інтереси і плани. За шкалою «неприйняття» батьки виховують свою дитину незадовільно, непристосованою до життя, їм здається, що дитина не досягне успіху. Батьки відчують до дитини смуток, злість тощо. Вони не довіряють дитині та не поважають її.

Отже, у результаті шкали «Прийняття – неприйняття» нами було визначено рівні прийняття дитини батьками: на високому рівні прийняття дітей батьками, які опинилися у складних життєвих обставинах, знаходиться 50% батьків (12 осіб); середній рівень прийняття становить 17% батьків (4 особи); низький рівень прийняття дитини продемонстрували 33% (8 осіб).

Теоретичний аналіз шкали в кількісному еквіваленті зафіксовано і представлено на рис. 1.

Шкала «Авторитарна гіперсоціалізація» відображає налагоджену форму керування поведінкою дитини. Батьки вимагають від дитини дисципліни та виконання всіх вимог. За вияв своєї думки дитину карають. Батьки слідкують за досягненнями дитини, її індивідуальними особливостями, думками тощо.

Рис. 1. Особливості сприйняття батьками дітей за методикою В.В. Століна

Рис. 2. Шкала авторитарної гіперсоціалізації за методикою В.В. Століна

Таким чином, за допомогою тесту-опитувальника В. Століна нами було зафіксовано неоднозначні тенденції у взаєминах між батьками і дітьми. Так, діти, які опинилися на низькому рівні прийняття батьками (33%) та високому рівні авторитарної гіперсоціалізації (21%), потребують соціально-психологічного супроводу.

Використовуючи досвід психологів-практиків та напрацювання автора, доцільно виокремити три напрями роботи з дітьми, які виховуються сім'ями, що опинилися у складних життєвих обставинах:

I. Діагностична, консультативна допомога дитині та її батькам із метою підвищення рівня прийняття дитини, безконфліктного спілкування, вирішення емоційних проблем, розвиток просоціальної поведінки та розвиток умов для розвитку стресостійкості.

II. Психокорекційна та розвивальна робота з дітьми, які мають високий рівень неприйняття батьками, авторитарний стиль виховання, мають високий рівень стресу, поведінкові розлади.

III. Спеціалізована допомога психотерапевтів, невропатологів, психіатрів, які надають кваліфіковану медичну допомогу про посттравматичних стресових розладах, депресивних станах за межами закладу освіти.

Висновки

Таким чином, кризові соціальні, економічні, політичні явища мають безпосередній вплив на функціонування сучасної української сім'ї та сприяють збільшенню кількості сімей, які на законодавчому рівні означені як «сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах». Найбільш уразливою категорією в таких сім'ях є діти, які потребують кваліфікованої соціально-психологічної підтримки і допомоги.

Запропоноване теоретико-практичне дослідження не вичерпує усіх важливих аспектів означеної проблематики, оскільки сучасні соціально-психологічні процеси є достатньо динамічними. Окрім того, представлені емпіричні дані потребують статистичного вимірювання та аналізу взаємозв'язків.

Література:

1. Боровко Н.М. Особливості соціальної роботи з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах в умовах патронатної сім'ї : магістерська робота / Сумський ДПУ ім. А.С. Макаренка. Суми, 2020. 195 с.
2. Волошок О.В. Дисфункціональна сім'я як чинник ризику виникнення порушень у сфері спрямованості особистості. *Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика: 2002 рік* : матеріали Всеукр. наук.практ. конф. Київ, 2002. С. 76–81.
3. Рень Л.В. Соціально-педагогічні умови профілактичної роботи з дітьми вулиці : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2011. 20 с.
4. Помиткіна Л.В., Злагодух В.В., Хімченко Н.С., Погорільська Н.І. Психологія сім'ї : навчальний посібник. Київ : НАУ-друк, 2010. 270 с.
5. Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 р. № 585. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.04.2023).
6. Кушнерчук М. Вплив батьківських сценаріїв на економічну свідомість. *Соціальна психологія*. 2006. № 5. С. 40–44.
7. Моцовкіна Е.В. Соціальний супровід дітей із неблагополучних сімей в умовах сучасного суспільства. *Інноваційна наука*. 2016. № 2. С. 29–36.
8. Герило Г.М., Гніда Т.Б., Корнієнко І.О., Луценко Ю.А. Організація соціально-психологічного супроводу дітей, сімей, які постраждали внаслідок військових конфліктів. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 128 с.
9. Столярчук О.А. Психологія сучасної сім'ї : навчальний посібник. Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2015. 136 с.

References:

1. Borovko, N.M. Osoblyvosti sotsialnoi roboty z ditmy, yaki opynylisia u skladnykh zhyttievkykh obstavynakh v umovakh patronatnoi simi [Tekst] : mahister. robota / Sumskyi DPU im. A.S. Makarenka. Sumy, 2020. 195 s.
2. Voloshok O.V. Dysfunktsionalna simia yak chynnyk ryzyku vynyknennia porushen u sferi spriamovanosti osobystosti. Problemy deviantnoi povedinky: istoriia, teoriia, praktyka: 2002 rik: materialy Vseukr. nauk.praкт. конф. Kyiv, 2002. S. 76–81.
3. Ren L.V. (2011) Sotsialno-pedahohichni umovy profilaktychnoi roboty z ditmy vulytsi : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk : 13.00.05. Kyiv, 20 s. [in Ukrainian]
4. Pomytkina L.V., Zlahodukh V.V., Khimchenko N.S., Pohorilska N.I. (2010) Psykholohiia simi: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. Kyiv: Vyd-vo Nats. aviats. un-tu «NAU-druk», 270 s. [in Ukrainian]
5. Pro zabezpechennia sotsialnoho zakhystu ditei, yaki перебуvaiut u skladnykh zhyttievkykh obstavynakh. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 1 cher. (2020) № 585. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020%D0%BF#Text> (data zvernennia 10.04.2023). [in Ukrainian]
6. Kushnerchuk M. (2006) Vplyv batkivskykh stsenariiv na ekonomichnu svidomist. Sotsialna psykholohiia. № 5. S. 40-44. [in Ukrainian]
7. Motsovkyina E.V. (2016) Sotsialnyi suprovid ditei z neblahopoluchnykh simei v umovakh suchasnoho suspilstva. Innovatsiina nauka. № 2. S. 29 – 36. [in Ukrainian]
8. Orhanizatsiia sotsialno-psykholohichnoho suprovodu ditei, simei, yaki postrazhdaly vnaslidok viiskovykh konfliktiv / Herylo H.M., Hnida T.B., Korniienko I.O., Lutsenko Yu.A. (2018) Kyiv : UNMTs praktychnoi psykholohii i sotsialnoi roboty, 128 s. [in Ukrainian]
9. Stoliarchuk O.A. (2015) Psykholohiia suchasnoi simi : navch. posib. Kremenchuk: PP Shcherbatykh O.V. 136 s. [in Ukrainian]